

ТЕРИТОРІАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ВІДТВОРЕННЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Щоб визначити багатогранний вплив населення на процес економічного і соціального розвитку, необхідно дослідити детально як демографічні параметри, міграційну ситуацію, так і особливості розселення населення, його трудову діяльність.

Чисельність населення, його динаміка і статеві-вікова структура – найважливіші показники демографічної характеристики народонаселення. Зокрема, важливим є показник природного приросту населення (табл. 1).

Таблиця 1

Чисельність населення України (станом на 1 січня відповідного року)

Показник	1940	1970	1990	1991	1995	1996	1997	1998	1999
Чисельність населення, млн. осіб	41,3	47,1	51,8	51,9	51,7	51,3	50,9	50,5	50,1
У тому числі:									
чоловіків	19,7	21,3	24,0	24,1	24,0	23,9	23,7	23,5	23,3
жінок	21,6	25,8	27,8	27,8	27,7	27,4	27,2	27,0	26,8
Природний приріст, ‰	13,0	6,4	1,7	-0,8	-5,8	-6,1	-6,2	-6,0	-6,9*

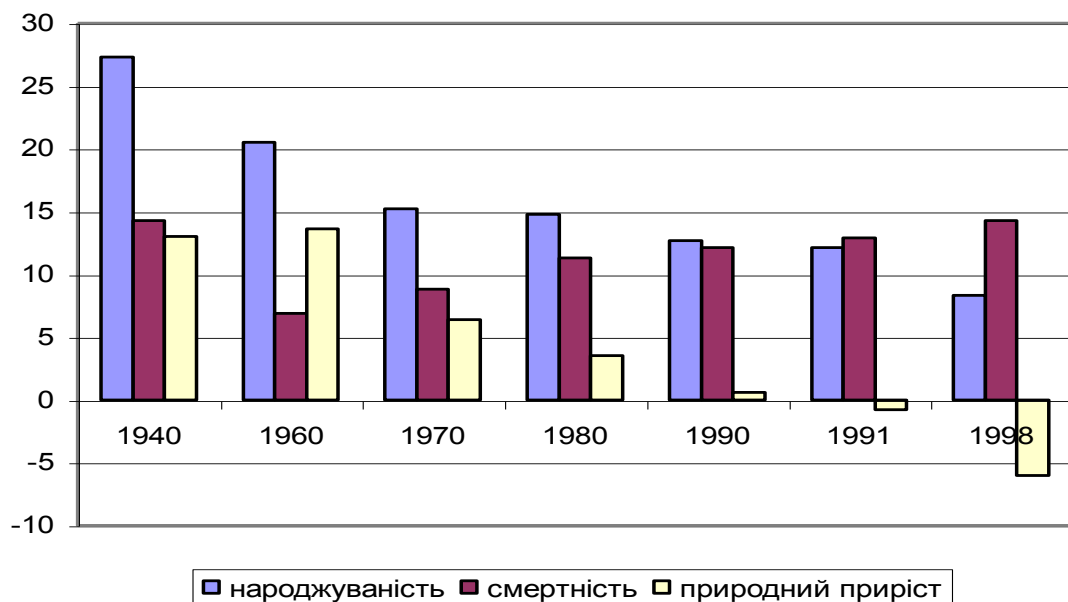
За останніх 80 років населення України збільшилося в 1,4 раза. Водночас були величезні людські втрати в результаті війн, політичних репресій, голодомору 30-х років. Результатом механічних втрат населення є його сучасна деформована вікова структура.

Починаючи з 1993 р., загальна чисельність населення України почала зменшуватися. Цього року в державі народилося 634 тис., а померло 669 тис. осіб (природне скорочення населення – -35 тис. осіб). Загальне скорочення чи-

* За попередніми розрахунками

сельності населення (за рахунок як природного, так і механічного відтоку) в 1992 р. становило вже -117 тис. осіб, у 1993 р. досягло 180 тис. У 1996 р. народилося 467,2 тис., а померло 776,7 тис. осіб (природне скорочення – -309,5 тис. осіб), у 1998 р. народилося 419,2 тис., а померло 719,9 тис. осіб (природне скорочення – -300,7 тис. осіб, або –6,0‰).

Найважливішим чинником динаміки загальної чисельності населення України є його природний рух. За останніх 55 років коефіцієнт смертності практично не змінився (відповідно 14,3‰ у 1940 р., 14,9‰ у 1997 р. і 14,3‰ у 1998 р.). Проте різко знизився коефіцієнт народжуваності (з 27,3‰ у 1940 р. до 8,7‰ у 1997 р. і 8,3 ‰ у 1998 р.) і, як наслідок, коефіцієнт природного приросту населення (з 13,0‰ у 1940 р. до –6,2‰ у 1997 р. і –6,0‰ у 1998 р.) (рис. 1).

Рис. 1. Природний рух населення України, ‰.

Перевищення померлих над народженими зросло до 1,7 раза у 1998 р. (у 1999 р. – 1,9).

Зменшення народжуваності спостерігалось практично в усіх регіонах України, крім території Севастопольської міськради, де число народжених зросло на 2,5%. Найбільші темпи скорочення числа народжених проти попереднього року – в Сумській, Львівській, Житомирській, Луганській та Донецькій областях (на 8,9 – 10,3%).

У міських поселеннях України рівень народжуваності значно нижчий, ніж у сільській місцевості – 7,1 народжених на 1000 жителів проти 9,4.

Значне зниження показників народжуваності та зростання смертності населення викликане погіршенням умов їх життя. Свою роль відіграє також складна екологічна ситуація, яка особливо загострилася після катастрофи на ЧАЕС. Усі райони держави відчували вплив радіоактивного забруднення, що підтверджують показники смертності, які різко зросли після 1986 р. Найвищими вони є серед осіб старших вікових груп. Зросла смертність серед чоловіків у віці понад 40 років, а серед жінок у віці понад 50 років. Основні причини смертності – хвороби серцево-судинної системи, новоутворення, нещасні випадки, отруєння, травми та ін.

Найбільші темпи зростання показників смертності спостерігались у Львівській, Луганській, Тернопільській, Волинській та Полтавській областях (на 5,4 – 6,7% порівняно з попереднім роком). Разом з тим, в Автономній Республіці Крим, у Вінницькій та Одеській областях померлих було зареєстровано менше (відповідно на 3,0; 0,4 та 0,3%).

Смертність населення на території України має значну диференціацію. Причому, в сільській місцевості загальний коефіцієнт смертності вищий, ніж у міських поселеннях (18,6‰ проти 12,9‰).

На зростання смертності в Україні впливає збільшення числа померлих за такими класами причин смерті, як інфекційні та паразитарні хвороби (на 22,9%), хвороби органів травлення (на 4,6%), системи кровообігу (на 4,1%), органів дихання (на 3,4%), нещасні випадки, вбивства, самогубства та інші зовнішні дії (на 0,8%).

Досить високою в Україні є смертність дітей у віці до 1 року. Дитяча смертність у 1998 р. становила 12,8‰, у т. ч. в міських поселеннях – 12,9‰, а в сільській місцевості – 12,7‰. Хоча в загальному відбувається її зниження (у 1985 р. – 15‰), в регіонах зі складною екологічною ситуацією дитяча смертність зростає, особливо в районах, прилеглих до Чорнобильської зони.

Регіональні особливості відтворення населення України ілюструють таблиця 2 та рисунок 2.

Коефіцієнти природного приросту населення в областях України (%)

Області	Все населення		Міське		Сільське	
	1991	1998	1991	1998	1991	1998
Україна	-0,8	-6,0	1,1	-4,9	-4,6	-8,3
АР Крим	1,1	-5,5	0,3	-6,2	2,6	-4,3
Вінницька	-3,2	-7,3	3,7	-2,2	-9,1	-12,0
Волинська	2,0	-1,4	6,2	0,3	-2,2	-3,2
Дніпропетровська	-0,8	-7,3	0,2	-6,6	-5,4	-10,6
Донецька	-2,5	-8,6	-2,3	-8,6	-4,3	-9,5
Житомирська	-1,1	-5,9	3,8	-2,6	-6,7	-10,0
Закарпатська	6,4	1,1	6,5	0,8	1,4	1,4
Запорізька	-0,7	-7,0	0,5	-6,0	-4,9	-10,5
Івано-Франківська	3,7	-0,4	6,3	1,1	1,0	-1,6
Київська	-2,4	-7,7	2,9	-3,2	-9,2	-13,8
Кіровоградська	-2,8	-8,3	0,8	-6,1	-8,4	-11,9
Луганська	-1,8	-8,9	-1,2	-8,5	-5,4	-11,5
Львівська	2,4	-1,5	4,6	-0,2	-0,9	-3,5
Миколаївська	0,2	-6,4	1,2	-5,8	-1,9	-7,7
Одеська	-1,2	-5,8	-0,4	-5,2	-2,8	-7,1
Полтавська	-3,4	-8,5	1,0	-4,8	-9,3	-13,6
Рівненська	-3,9	0,4	8,4	1,5	-0,1	-0,6
Сумська	-4,0	-9,2	0,7	-4,9	-12,4	-16,9
Тернопільська	0,4	-3,0	7,7	1,5	-5,0	-6,7
Харківська	-2,8	-7,8	-1,5	-6,8	-7,8	-11,6
Херсонська	1,5	-5,2	1,8	-5,6	1,1	-4,5
Хмельницька	-1,8	-6,0	5,8	-0,3	-9,1	-12,2
Черкаська	-3,3	-8,2	3,1	-3,8	-10,7	-13,6
Чернівецька	2,9	-0,9	4,4	-0,2	1,9	-1,3
Чернігівська	-5,7	-10,8	0,6	-5,2	-13,7	-18,5
м. Київ	1,8	-2,8	1,8	-2,8	–	–
м. Севастополь	–	-5,5	-	-5,6	–	-4,1

Величина коефіцієнта народжуваності залежить від багатьох вищезазначених чинників. Окремо слід виділити показники шлюбності та розлучень, питання формування сім'ї. А вони свідчать, що в Україні відбувається постійне зменшення кількості зареєстрованих шлюбів: 9,3 на 1000 населення у 1990 р. і 6,2 – у 1998 р.; разом з тим, незначно зменшилася кількість зареєстрованих розлучень: 3,6 на 1000 населення у 1998 р. проти 3,7 – у 1990 р.

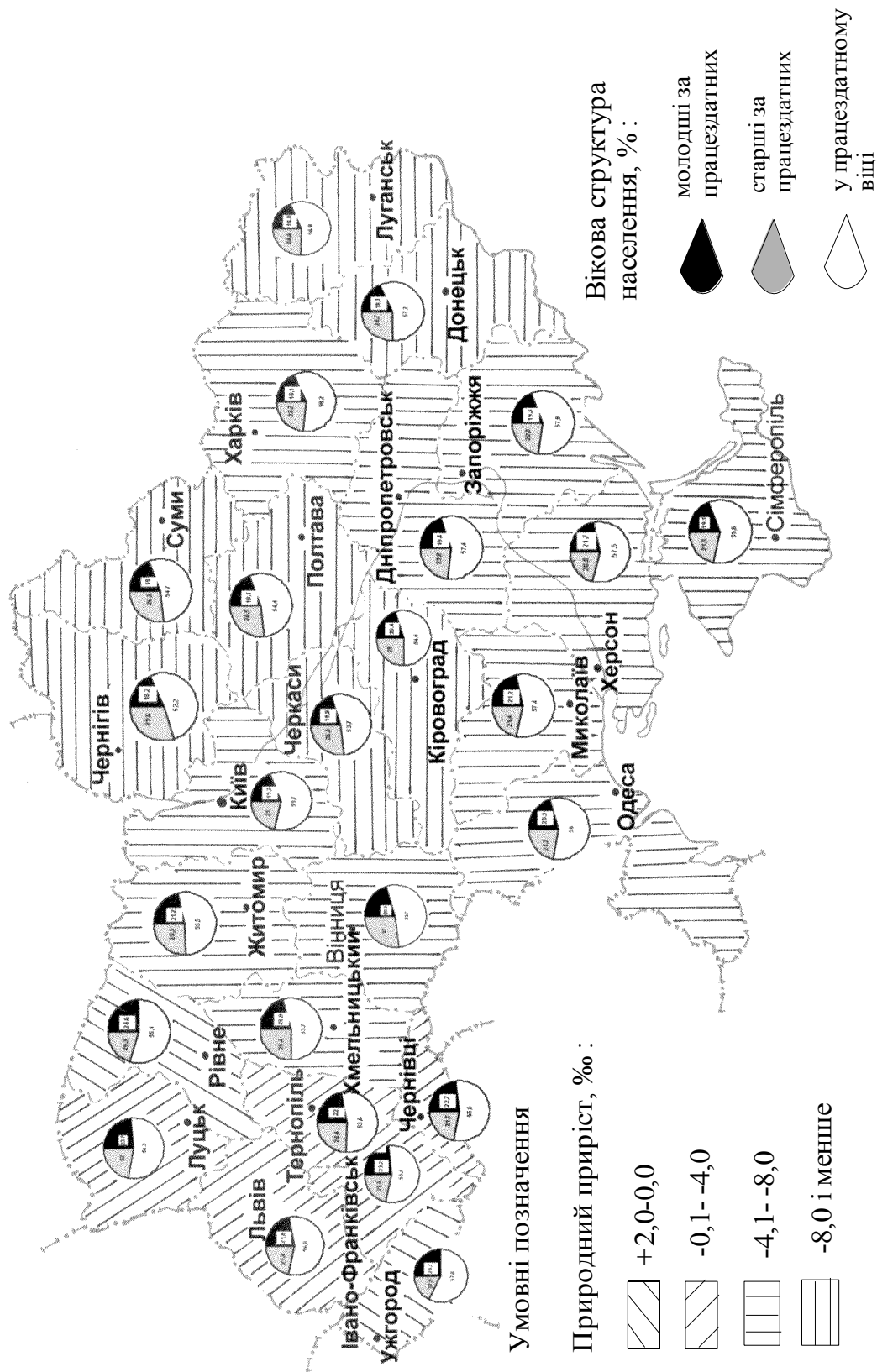

Рис. 2. Демографічна ситуація в Україні станом на 01.01.99.

Найбільше шлюбів у розрахунку на 1000 жителів реєструють у Волинській області (7,7), а найменше – у Донецькій (6,0). Рівень шлюбності у міських поселеннях вищий, ніж у сільській місцевості (7,1‰ проти 6,3). Найбільша частота розлучень у розрахунку на 1000 жителів спостерігається на території Севастопольської міськради (5,7), а найменше – у Закарпатській області (1,8). Існує тенденція щодо перевищення рівня розлучуваності в міських поселеннях (4,2‰) над аналогічним показником для сільської місцевості (1,9‰).

Для сучасних процесів формування сім'ї в Україні характерні такі особливості: тенденція до зростання числа ранніх шлюбів і високі показники розлучень; практично не реалізується установка сімей на народження 2 – 3 дітей; малозабезпечені сім'ї відкладають народження першої дитини. В результаті для України характерна у середньому така сімейна структура: батько, мати, 1,1 дитини.

З метою підвищення народжуваності необхідно прийняти закон про адресні допомоги окремим молодим сім'ям на випадок народження дитини. Таке заохочення проводять у багатьох країнах світу.

Низькі показники народжуваності та зростання показників смертності свідчать про несприятливу демографічну ситуацію практично на всій території України. Але найгірша вона у північних та східних областях, які мають найнижчі показники природного приросту населення в Україні (Чернігівська, Сумська, Луганська, Донецька та ін.). Незначний, але додатний приріст мають дві західні області (Закарпатська та Рівненська). В усіх областях України природний приріст поступово знижується, й особливо це відчутно там, де значна частка населення проживає в селах. Природне скорочення у сільській місцевості майже в 1,6 раза перевищує відповідний показник у міських поселеннях (8,3 особи на 1000 жителів проти 4,9). Це викликано, в першу чергу, тим, що у сільській місцевості досить висока питома вага людей старшого віку. Позитивний природний приріст є тільки в селах Закарпатської області.

Важливим показником демографічної ситуації в Україні є середня тривалість життя, тобто кількість років, яку в середньому належить прожити даному

поколінню народжених, якщо припустити, що впродовж життя цього покоління рівень смертності в окремих вікових групах буде такий, як нині. Для людей, які народились у 1997 – 1998 рр., середня тривалість життя очікується 68,1 року, причому чоловіків – 62,7, а жінок – 73,5 роки. За цим показником Україна займає 52 місце в світі. Середній вік жителя України – 37 років.

Зниження природного приросту спричиняє деформацію вікової структури населення, зумовлює зниження природного приросту трудових ресурсів. "Старіння" населення призводить до збільшення економічного навантаження на працездатних, зумовлює труднощі у формуванні трудових ресурсів і забезпеченні господарства робочою силою.

Старіння населення – один із найтривожніших симптомів погіршення демографічних умов його відтворення. Висока питома вага осіб у віці, старшому за працездатний (уже в 1998 р. – 23,3% проти 22,6% у 1996 р.) скорочує обсяги трудового потенціалу держави. Якщо питома вага пенсіонерів серед населення зростає, то частка молодшого покоління скорочується (вже у 1998 р. – 20,1% проти 21,5% у 1996). Питома вага населення працездатного віку становить понад 50% (осіб працездатного віку в 1998 р. було 56,6% порівняно з 55,8 у 1996 р.).

Питома вага жінок серед населення за останні роки виявилася стабільною – 54 % населення України.

Проблеми статеві-вікової структури населення мають значні територіальні відмінності (див. рис. 2). Наприклад, ці проблеми в Закарпатській і Донецькій областях діаметрально протилежні. Певні особливості є у сільській місцевості та міських поселеннях, зокрема, в більшості сільських адміністративних районів України природного приросту населення нема, а в багатьох з них спостерігається процес депопуляції. Це означає, що в таких районах коефіцієнт народжуваності нижчий від коефіцієнта смертності. В селах різко погіршуються вікова й статеві структури населення, що, безперечно, негативно впливає на розвиток продуктивних сил.

Особливості статеві-вікової структури вказують і на високі показники демографічного навантаження на населення працездатного віку. Так, у 1998 р.

цей показник становив 781 непрацездатна особа на 1000 працездатних (у сільській місцевості – 1036, а в містах – 680 осіб).

Одним із чинників, який значною мірою впливає на зміну чисельності та відтворення населення, є його міграція.

Аналіз статистичних даних дає підстави говорити, що в державі постійно зменшується чисельність населення за рахунок міграційного відтоку. Так, якщо в 1990 р. коефіцієнт чистої міграції становив +1,5‰, в 1993 р. – +1,0, то в 1994 р. – -2,8, 1995 – -1,8, 1996 р. – -2,6, 1997 р. – -1,6, а в 1998 р. – -1,9‰.

Із статистичної інформації видно, що на міграцію населення впливають територіальні особливості. Характерно, що тільки на території Київської міськради та у Полтавській області є хоча незначне, але ще позитивне сальдо міграції (відповідно 5,0‰ та 0,6‰). Усі інші області – втрачають населення і трудові ресурси (як і вся Україна) на користь інших держав світу.

Міграційні потоки населення в Україні склалися таким чином (табл. 3):

Таблиця 3

Механічний рух населення України (тис. осіб)

	Чисельність прибулих в Україну	Чисельність вибулих з України	Міграційне скорочення (-), приріст (+)
Усі потоки міграції	695,3	738,1	-72,4
з них			
в межах України	635,7	635,7	–
зовнішня міграція	59,6	102,4	-42,8
в т. ч.:			
з країнами СНД	52,6	57,3	-1,7
з країнами Балтії	0,5	0,3	0,2
з країнами далекого зарубіжжя	3,5	44,8	-41,3

Причини цих втрат різні, й не можна зводити їх тільки до погіршення економічного стану в Україні.

Наслідки такої міграції неоднозначні.

Що стосується вікової характеристики населення, то найвищий рівень міграційної активності зафіксовано серед осіб 28 – 40 років. Їхня частка у загальній чисельності емігрантів сягала 45%. Якщо до них додати осіб віком від 18 до 28 років, то виявиться, що майже 70% українських громадян, котрі працюють за кордоном, є молодшими від 40 років. Отже, можна впевнено стверджувати, що внутрішній ринок праці постійно втрачає найактивнішу частину свого трудового потенціалу.

Українці, які їдуть працювати за кордон, мають високий рівень освіти. Майже половина з них має повну базову вищу освіту, понад 30% – професійно-технічну. Впродовж останнього часу окреслилася тенденція до збільшення чисельності емігрантів, які мають лише середню освіту (з 0,4% у 1996 р. до 3,2% у 1998 р.).

Отже, особливості сучасної демографічної ситуації та міграційні потоки вказують на несприятливі умови відтворення населення України.

Висновки з аналізу демографічної ситуації, економічних наслідків стабілізації населення на рівні депопуляції свідчать про необхідність розробки як державної, так і регіональних програм розвитку й управління відтворенням народонаселення; важливим завданням держави має стати активна демографічна політика. Для цього потрібно стимулювати підвищення народжуваності; розробити сімейну політику, спрямовану на збільшення кількості дітей у сім'ях за допомогою розширення системи матеріального забезпечення вагітних жінок, а також багатодітних сімей; орієнтувати демографічну політику держави на охорону здоров'я громадян; проводити демографічні експертизи сучасних економічних перетворень.

З метою зменшення міграційного відтоку населення варто, як на нашу думку, визначити наступні пріоритети:

- регулювання міждержавного руху населення;
- регулювання міграційних процесів, нелегальної трудової еміграції;
- регулювання імміграційних процесів та стримування нелегальної імміграції.

Вирішення вищевикладених проблем необхідно забезпечувати, в першу чергу, відповідними соціальними гарантіями з боку держави.

Babyak G.P. Territorial peculiarities of reproduction
the population of Ukraine

The article deals with the question of reproduction the population of Ukraine. The analysis of modern demographical situation in the state and migrational flows of population are examined. The influence of demographical and migrational situation on reproductional processes of population in Ukraine is proved. The main trends of improvement demographical situation and migrational movement of population in the context of reproductional processes in the state are given.